

מעיין שוקק וארמון נעלם

שרידים עלומים בעין שוקק, ליד בית שאן

דרור סגל

בחיפה), מזכיר בדוח סיור משלהי שנת 1924 שתי טחנות קמח שפעלו בעין אל-ג'וסק. מהנדס יהודי אחר בשירות המנדט הבריטי, מרטין גולדשמידט, תכנן תעלה מדופנת אבן באתר – אך זו פורקה כיוון שלא תאמה את התכנית הכוללת של שיקום המעיין ופיתוחו.

הראשון שתיעד את השרידים הארכאולוגיים תיעוד מדעי היה נעים מח'ולי, מפקח העתיקות האזורי מטעם המנדט הבריטי. מח'ולי תיאר בדוחותיו את שראה בסיוריו על גבי חמורו, משנת 1935 ואילך. הוא מתאר בריכת מים שמקור מימיה במעיין וקיר סכר גדול בציר צפון-דרום, שאורכו כמאה מ' וגובהו כ-2.5 מ'. בשנת 1943, בעת עבודות פיתוח, נחשפו ארבעה אדנים (פַּדְסְטָלִים) ששימשו בסיסי עמודים, במרחק כ-12 מ' ממזרח למעיין. הבסיסים עשויים אבן גיר איכותית וניצבו בטור בציר מזרח-מערב. ליד הבסיסים נתגלה עמוד שנחצב מאבן גיר, באורך של 3.15 מ' ובקוטר 0.45 מ'. רוני רייך, שחקר את השרידים ואת תיאוריהם באמצע שנות ה-90, סבור שבאתר שבו ניצבו לפחות שישה עמודים על אדנים, וכי אורך המבנה שבו

במורדות הצפוניים-מזרחיים של רכס הרי הגלבוץ נובעים כמה מעיינות העתק, שנוצרו עם התרוממות רכס הגלבוץ והיווצרות העמק מצפון לו. אחד המעיינות בקבוצה זו הוא עין שוקק (עין אל-ג'וסק, המצוי כיום בתחומי "פארק המעיינות". המעיין נובע כחמישה ק"מ דרומית-מערבית לעיר בית שאן, בגובה מאה מ' מתחת לפני הים.

בריכה, סכר ועמודי ענק

המעיין נובע כיום לבריכה מלאכותית בנויה, ששטחה כמה מאות מ"ר. עומק המים אינו עולה על מטר אחד. סביב הבריכה ניכרים שרידי קיר בנוי אבן גיר מקומית. עובי הקיר כ-70 ס"מ, גובהו בכמה קטעים כשני מ'. ממזרח לבריכה ניכרים שרידי סכר בנוי באבני בזלת גדולות ומסותתות – אבני גזית. קיר הסכר שופץ וחוזק במאה ה-20 ביציקות בטון. מדרום לסכר וממזרח לבריכה ניכרים שרידים של מבנה רבוע גדול, שממדיו למעלה ממאה מ"ר. המבנה מתחבר לחומה המקיפה את המתחם כולו. בכל השטח פזורות אבני בנייה גדולות, חלקן מסותתות, המעידות על מתחם גדול שבבנייתו הושקעו משאבים רבים. כבר בראשית המנדט הבריטי בוצעו סקרים וכן עבודות ניקוז, אחיזה ופיתוח של מי המעיינות באזור, ואף ניסיון ראשוני לייבש ביצות. מרבית המהנדסים והמומחים שפעלו באזור אינם מציינים בכתביהם את עין שוקק ואת השרידים שסביבו. הגאולוג פיקרד מנה בראשית המאה ה-20 עשר נביעות הנקוות לבריכת המעיין; המהנדס יוסף ברור (לימים, נשיא הטכניון

דולפין שיש מעין שוקק,
מוזאון בית שטרמן

עין שוקק: האם בתקופה הרומית נערכו כאן שעשועי מים? (צילום: דרור סגל)

יווניות זהות. לפיכך הציע שהן נחצבו וסותתו במקום אחר ואז הועברו לאתר והונחו במבנה, לאחר שהותאמו זו לזו לפי האותיות שנחקקו עליהן. בסמוך גילה צורי, במפלס גבוה מה"מזבח", שרידי צינור חרס בקוטר 0.80 מ' שהזרים למבנה את מי המעיין. על פי החרסים שאסף צורי בקרבת מקום, נראה כי המתקן והמבנה נבנו ופעלו בשלהי התקופה הרומית ובראשית התקופה הביזנטית, במאה הרביעית לספירה. המבנה שנתגלה הוא מתקן ייחודי, ואיכות בנייתו גבוהה. צורי הציע כי מדובר ב"מזבח", אך לא פירט או הסביר את פירושו. ריך בחן מתקנים דומים והניח שזהו "נימפאון"

תמכו העמודים היה לפחות 17 מ'. בקרבת מקום נחשף לוח אבן מעוט, שאורכו יותר ממטר. לא נתגלו שרידים נוספים, וכיום קשה לאמוד במדויק את מידות המבנה ואת שימושו המקורי.

מים ושעשועים

בשנת 1952 חפר ליד המעיין נחמיה צורי, מטעם אגף העתיקות הישראלית. בחפירותיו נחשף מבנה ייחודי ומסקרן בתוך בריכת המים: "כעין 'מזבח' מאבני גזית, צורתו צורת ח. לקצות הדפנות דמות דולפין" (נ' צורי, "סקר ארכיאולוגי בעמק בית-שאן", בתוך: בקעת בית שאן, הכינוס הארצי השבעה-עשר לדיעת הארץ, ירושלים תשכ"ב, עמ' 184). המבנה היה דמוי ספסל, שנבנה מחמש אבני גזית גדולות במערך דמוי האות ח, שפתחו בכיוון צפון-מערב. מידותיו החיצוניות 2.75x2.50 מ', ובראש כל אחת משלוש צלעותיו היה משטח רחב שאפשר ישיבה. בפתח המבנה, בקצות הצלעות המקבילות, ניצבו דולפינים עשויים שיש (רק הצפוני שרד). ריך מצא כי אבני המבנה הונחו על לוחות גיר, ללא חומר מלכד (כגון מלט), וכי מצדי המרווחים ביניהן סומנו האבנים באותיות

נימפאון רומי בעיר ג'רש, ירדן (צילום: Diego Delso, CC-BY-SA)

טחנה משוחזרת בקיבוץ הגושרים (צילום: אבישי טייכר)

ה"מזבח" בחפירתו, 1952 (באדיבות רשות העתיקות)

עבר מפואר, עתיד צלול

השרידים המגוונים באזור המעיין זכו להתייחסותם של חוקרים שונים, החל משנות ה-30 של המאה ה-20 ועד לשלהי אותה מאה. הממצאים בשטח, שנותרו מהם רמזים אדריכליים אחדים, מעידים על כך שהמבנה שנתמך בעמודים לא היה יחידי – אלא חלק ממכלול אדריכלי שכלל את מתקן "מזבח המים" שחפר צורי, צינורות חרס ויסודות נוספים. מה מהות המבנים, מה הקשר ביניהם, מתי נבנו ולאילו מטרה? האם פעלו כמתחם עצמאי, או שהיו קשורים לעיר הסמוכה בית שאן?

על פי הסקרים והחפירות שנערכו באזור המעיין, נראה כי מקורם של השרידים הבולטים הראשונים במקום הוא בתקופה הרומית והביזנטית. פרנסיה ובנאיה של העיר הגדולה סקיתופוליס (בית שאן), הסמוכה למעיין, בחרו לנצל את מימיו לכמה מטרות. במקום נבנה סכר מאבני בזלת גדולות, שמקורן ניצב מבנה עמודים גדול ומרשים, שכלל יסודות מוכרים בסגנון הבנייה הרומי והביזנטי. הסכר יצר בריכה גדולה ועמוקה יחסית, וכך התאפשרה אגירת מים לצורכי השקיה חקלאית ואולי אף להפעלה של טחנת קמח (אם אכן פעלה כבר באותה תקופה). מקווה המים שנוצר אפשר נופש, מרגוע ושעשועי מים, שהיוו כה פופולריים בעולם הרומי – בעיקר בערים גדולות, כגון בית שאן באותם ימים. מתגליות נוספות באזור נראה כי פעילויות דומות נערכו גם בנחל עמל הסמוך, כיום בתחומי גן השלושה. במקום הוקמו מבנים בולטים ומפוארים למדי, דוגמת המבנה שמתאר מח'ולי וה"מזבח" שרייך זיהה כנימפאון. יש להניח כי היו במקום מבנים נוספים שלא שרדו את שיני הזמן.

רייך מציין כי אבני הנימפאון ומסדי האבן, שאיכותם גבוהה ועיבודם מוקפד, נחצבו והוכנו במקום אחד. ייתכן כי במחצבות הגלבווע הסמוכות פעלו אומנים שהכינו פריטים שונים בשטח המחצבה – או בסמוך לה, ליד המעיין שבדרך אל העיר. אם אכן התקיימה אז באתר חווה חקלאית, כפי שטען אביצור, ייתכן כי סיפקה שירותים ומזון לסתתים וכן למבקרים באתר הנופש והפולחן שהתפתח במקום.

בעת החדשה נקרא המעיין בערבית "עין אל-ג'וסק". המילה ג'וסק (Jausak, Kosak) פירושה בתורכית "ארמון קטן". מקור השם עשוי להיות כבר בתקופה הרומית או הביזנטית, עת ניצבו באתר הכפרי מבנים עם רכיבים מרשימים ומעוטרים, כמיטב האדריכלות המוכרת בערים המפוארות דאז. ייתכן שחלק מהמבנים עדיין ניצבו בימי הביניים ובתקופה העות'מאנית, אז פעלו במקום טחנות קמח, ושרידיהם הותירו רושם עז על הכפריים ועל הסוחרים שחלפו במקום. אפשרות נוספת היא שביט האָריס שנבנה כאן בתקופות מאוחרות, ושולב במבנה הטחנה שפעלה במקום, היה גדול לעומת המקובל באזור ולכן כונה "הארמון".

השרידים שעדיין ניצבו במקום באמצע המאה ה-20 נעלמו, ללא תיעוד או רישום. אחד הדולפינים נמצא כיום במוזאון בית שטורמן בעין חרוד. ייתכן שחלק מהשרידים עודם קבורים בשטח, לאחר שכוסו בעפר ומפולות במהלך עבודות הפיתוח בימי המנדט הבריטי או בשנות המדינה. לאחר השלמת החפירות ומחקר השטח, אפשר יהיה לפתח את המקום כאתר נופש ומרגוע – בדומה ליעודו המקורי בימי קדם.

(Nymphaeum), בית מעיין בנוי ומעוצב שאליו מתועלים המים ו"נובעים" מקירותיו – בין השאר, מפתחים שנקדחו בפיות הדולפינים. המתקן היה כנראה חלק ממבנה גדול יותר שניצב במקום, שאליו שייכים בסיסי העמודים שנזכרו, אך כיום קשה לשחזר את תכניתו ואת ייעודו. לדעת רייך, ניצב המבנה סמוך לנביעה ובקרבת דרך שעברה במקום. סגנון הבנייה והעיטור האדריכלי תואמים למבנים המונומנטליים שנבנו בתקופה הרומית והביזנטית שנחשפו בחפירות בית שאן הסמוכה.

באמצע שנות ה-50 נערך סקר טחנות הקמח במדינת ישראל, בראשות שמואל אביצור. אביצור מפרט בספרו "סקר מתקני כוח המים בארץ ישראל" (תל אביב 1968) את תכונות המעיין ואת ספיקתו, ומתאר שתי טחנות קמח שפעלו במקום: האחת בסמוך לבריכת המעיין והשנייה כ-400 מ' ממזרח לו, בגדת הנחל הדרומית. הוא סבר שקיר הסכר נועד להגבהת מפלס המים, וזאת לצורך הפעלת הטחנות. כיוון שצורי תיארך את ראשית הסכר ואת צינורות החרס לתקופה הרומית, אביצור הניח כי במקום פעלה בתקופה זו חווה חקלאית. מן הסכר הוליכה תעלה מזרחה אל טחנת הקמח השנייה, שמוקמה באפיק הנחל. בטחנה הקרובה לסכר היו שתי "ארובות", שדרכן זרמו המים מלמעלה והפעילו את גלגלי הטחנה. לטחנה המרוחקת יותר היו שלוש ארובות, כלומר שלושה מתקני טחנה שניתן להפעיל בז'מנית באותו מבנה – טיפוס שהיה מוכר רק מטחנות במקורות הירדן, הרחק צפונה משם. שתי הטחנות פעלו בשנות ה-20 של המאה ה-20, וייתכן שהטחנה הקרובה לסכר פעלה על חורבות טחנה קדומה (מרבית השרידים נהרסו בעבודות הפיתוח שנערכו בשנות ה-30).

לעיין נוסף

1. ד' ניר, בקעת בית שאן, תל אביב 1978.
2. ד' סגל, "אבן השיטו הבונים", עת-מול, 229 (יוני 2013), עמ' 31-33.
3. ד' סגל, "לכל מעיין יש שם", מים והשקיה, 533 (מרץ-אפריל 2014), עמ' 36-40.
4. נ' צורי, עלון אגף העתיקות של מדינת ישראל, ה'ר' (תשי"ז), עמ' 8.
5. ר' רייך, "נימפאון רומי-ביזנטי בעין שוקק, סמוך לבית שאן", עתיקות, 28 (תשנ"ו), עמ' 9-12.